

KAO-CH'ANG DEVLETİ: KURULUŞU VE YIKILIŞI

Erkin EKREM

Özet

Kao-ch'ang Devleti (502-640) İpek yolu üzerinde stratejik bir konumda olduğu için kadimden beri bölgenin önemli güçlerinin mücadelelerine sahne olmuştur. Orta Asya Türk tarihinde Hunlar, Kao-ch'eler, T'ieh-leler, Gök Türkler, Tibetler ve Uygurlar, doğu-batı eksenli ticaretin yoğunlaştığı ve bu şekilde çeşitli uygarlıkların bulunduğu söz konusu bölgeyi kontrol altına almak için Çin'deki hanedanlarla sürekli mücadele etmişlerdir. 840 yılında Orhun Uygur devleti yıkıldıktan sonra bölgeye yerleşen Uygurlar, burada var olan kültür ve medeniyetin üzerine, özgün Türk medeniyetini yaratmıştır. Dolayısıyla bölgenin Türkleşmeden önceki tarihinin incelenmesi, Türk kültür tarihinin aydınlanmasına büyük bir katkı yapacaktır.

Anahtar kelimeler: Kao-ch'ang, Turfan, T'ang Sülalesi.

The State of Kao-Ch'ang: Establishment and Collapse

Abstract

Kao-ch'ang State (502-640), because of its strategic location on the Silk Road, had been a place where the leading groups fought each other since the ancient times. In the Central Asian Turkish History, Huns, Kao-ch'es, T'ieh-les, Gokturks, Tibetians and Uygurs continuously fought against the Dynasties in China for controlling the region that has trading intensity on the east-west axis and consequently of being a place where various civilizations meet. In 840, after the fall of Orhun Uygur State, the Uygurs who have settled the region built an original Turkish civilization on the existing culture and civilization in the area. On account of this fact, the researches conducted on the history of this place before the Turkish settlement will significantly shed light on the Turkish Cultural History.

Key words: Kao-ch'ang, Turfan, T'ang Family.

Turfan Vadisi'nin Coğrafi Özellikleri

Turfan Vadisi (K 43°00'; D 89°12') birçok siyasi egemenliğin ve devletin doğuşuna tanıklık etmiştir. Turfan Vadisi'nin doğu-batı uzunluğu 245 km, güney-kuzey genişliği 75 km olup alanı 10300 kilometre karedir. Bunun 4050 kilometre karesi deniz seviyesinden alçakta konumlanırken, 2000 metre karesi ise deniz seviyesinden 100 metre alçaktadır. Bölgenin en alçak noktası Aydın Gölü deniz seviyesinden tam 154 metre alçakta olup Ürdün'ün Lut Gölü'nden (-392 metre) sonra dünyanın ikinci alçak bölgesidir. Turfan Vadisi'nin dört tarafı dağlarla kuşatılmış vaziyettedir.¹ Tarihî metinlerde en çok zikredilen dağlar ise kuzeyindeki Ch'i-shih Shan 赤石山 (Kızıldağ) ve onun 35 km kuzeyindeki T'an-han Shan 貪汗山 (*Tamhan, Boğda Dağı)² olup bölgenin doğusunda Turfan ile Kumul Vadisi'ni ayıran Karlık Dağı, güneydoğusunda bulunan Kumdağı, güneyinde Qol Dağı ve onun güneyindeki Kuruk Dağı (Kurak Dağı), güneybatısında Subaşı Dağı ve batısındaki Kara-Wucheng 喀拉乌城山 Dağları'dır. Dağların etekleri çakıl taşlı çöl alanlarıyla çevrilidir. Vadinin merkezî bölgeleri ise yeşillik vahalarla kaplıdır.

Çin kaynaklarına göre, Turfan bölgesinde çöl 石磧 çoktur.³ Seyyah Hsüan-tsang 627 yılının sekizinci ayında Hindistan'a doğru yola çıkarken Yiwu 伊吾 (Kumul)'ya ulaşmıştı ve Kao-ch'ang kralı Ch'ü Wen-t'ai'nin 魏文泰 ısrarlı davetiyle buradan batıya doğru Kao-ch'ang'a 高昌 (Koço) doğru yola çıkmıştı. Hsüan-tsang altı günlük çöl yolculuğundan sonra Kao-ch'ang'ın doğu sınırında bulunan Pai-li kentine 白力城 (Piçan) ulaşmıştır.⁴ T'ang Sülalesi dönemindeki kaynaklara göre, Hsi-chou 西州 (Kao-ch'ang) vilayetine bağlı olan ve başşehrinin 30 li (yaklaşık 15 km) doğusunda bulunan Liu-chung nahiyesinin 柳中縣 90 li güneydoğusunda Ta-sha-hai 大沙海 adlı büyük bir çöl vardır.⁵ Yine aynı kaynağa göre, Hsi-chou vilayetine güney yönünden 1200'li

¹ 《魏書》卷 101, 高昌傳, 1974:2243; 《北史》卷 97, 高昌傳, 1974:3212; 《隋書》, 卷, 高昌傳, 1973: 1846; 《通典》, 卷 191 車師高昌傳, 1935:1029C.

² 《魏書》卷 101 高昌傳, 1974: 2243; 《北史》卷 97 高昌傳, 1974: 3212; 《隋書》卷 83 高昌傳, 1973: 1847; 《通典》, 卷 191 車師高昌傳, 1935:1029C.

³ 《魏書》卷 101 高昌傳, 1974: 2243; 《北史》卷 97 高昌傳, 1974:3212; 《隋書》卷 83 高昌傳, 1973: 1847; 《通典》, 卷 191 車師高昌傳, 1935:1029C.

⁴ 沙門慧立譯彥棕箋, 《大唐大慈恩寺三藏法師傳》卷一, *Tripitaka*, Cilt 50, sayfa 224c.

⁵ Li Chi-fu 李吉甫, 《元和郡縣圖志》卷 40, 北京: 中華書局. 1995:1033.

uzaklıkta bulunan Lou-lan 樓蘭 ülkesine varılır ve çöllük olduğu için yolculuk zordur.⁶ *Yeni T'ang Sülalesi Tarihi*'ne göre, Hsi-chou vilayetinin batısına doğru Yen-ch'i 焉耆 ülkesine giderken Lei-shan Ch'i 礪石磧 ve Yin-shan Ch'i 銀山磧 adlı iki çölden geçilmesi gerekmektedir.⁷ Anlaşıldığı gibi, Turfan Vadisi'nin kuzeyi dışında diğer yönleri hep çöllerle doludur.

Çin kaynaklarında bölgenin havasının sıcak olduğu zikredilmektedir.⁸ Dağlar tarafından kuşatılmış ve çevresi çöl ile sarılmış bir vadinin sıcak olması doğaldır. Bugünkü ölçülere göre, en soğuk ay olan ocak 14,5°C civarında olup bölgenin en sıcak dönemi ise 49,6°C'dir. 40°C üzerinde sıcaklığın ölçüldüğü günlerin sayısı 66-85 ve 35°C üzeri ise 116-173 gün civarındadır. Haziran, temmuz ve ağustos aylarında sıcaklık hep 30°C'nin üzerindedir.⁹ Gündüz süresi daha uzun, yağmur az, suyun buharlaşma oranı fazladır. Kışın Moğol steplerinden gelen soğuk rüzgâr ve yaz aylarında Güney Asya'dan gelen sıcak rüzgârlar nedeniyle rüzgârlı bir bölgedir. Bölgenin kurak ve rüzgârlı olması ikliminin en müşahhas özelliğidir.¹⁰ Dolayısıyla suya en çok ihtiyaç duyulan bölgelerden birisidir. Yaz aylarında bölge ahalisi Tanrı Dağı'ndaki karın erimesiyle ve karız sistemi ile belli bir ölçüde su ihtiyacını gidermektedir.¹¹ Bunun dışında bölgede nehirler de bulunmaktadır, örneğin bölgenin ilk siyasi merkezi olan Chiao-he 交河 (Yar, bugünkü Turfan şehrinin 20 km batısındadır.) şehri iki nehrin kesiştiği bir alanda kurulmuştur.¹² Sulama sistemi diğer bölgelere göre daha gelişmiştir.¹³ Bütün bu olumsuzluklara rağmen bölgenin tarım, hayvancılık ve ticaret faaliyetleri yoğun ve bununla orantılı olarak refah düzeyi diğer bölgelere göre nispeten yüksek olduğu gibi nüfusu da nispeten kalabalıktı.¹⁴

Coğrafi özelliklerine göre Turfan Vadisi kapalı bir vadidir. Ancak dağ geçitleriyle dört yöne açık olup İpek Yolu'nun en önemli güzergâhı ve çöllerin arasındaki toplanma-dağılma vahası idi. Dış dünyadan uzak olmasına rağmen doğuda Çin, güneyde Hint ve batıda Yunan-İran medeniyetlerinin bulunduğu bir

⁶ Li Chi-fu 李吉甫, 《元和郡縣圖志》卷 40, 1995:1031.

⁷ 《新唐書》卷 40 高昌傳, 1975:1046.

⁸ 《魏書》卷 101 高昌傳, 1974:2243.

⁹ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 2000:15; 宋曉梅, 2003:12.

¹⁰ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 2000:14-15; 宋曉梅, 2003:12-13.

¹¹ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 2000:17-25.

¹² 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3921.

¹³ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 2000:14-15.

¹⁴ 宋曉梅, 2003:15-21.

bölge olduğu için tarihin değişik dönemlerinde kendine has bir medeniyet yaratmıştır. Göçmenler ülkesi olduğu için her türlü din, kültür ve ırkı barındıran bu bölge,¹⁵ aynı zamanda İslamiyet öncesi Türk kültürü ve medeniyetinin de temsilcisi olmuştu. Tarihte Çin'i batıya bağlayan ve bu özelliğiyle aynı zamanda ayıran Turfan Vadisi tarihteki Çinli uzmanların nezdinde Çin'in batı bölgesinin güvenliğini oluşturan ilk kapısıdır 西域之門戶.¹⁶ Bu nedenle tarihin değişik dönemlerinde Çin'de kurulan hanedanlar her fırsatta bu bölgeyi kendi etkisi altına almaya ve kontrol altında tutmaya çalışmıştı. Aynı şekilde Çin'de kurulan hanedanların rakipleri de öncelikle söz konusu bölgeyi ele geçirmeyi hedeflemişti. Bölgede kurulan siyasi egemenlikler her zaman büyük güçlerin mücadelesine sahne olmuş ve bölge güçleri her zaman büyük güçlerin arasında sıkışarak bu güçlere yönelik daha etkin ve daha esnek politika izlemişti. Yani Turfan Vadisi'nin hem Doğu Türkistan bölgesi hem de Çin için stratejik ehemmiyeti vardır.

Kao-ch'ang Devleti'nden Önce Bölgedeki Hâkimiyetler

Çin kaynaklarına göre, Turfan Vadisi'nde kurulan ilk hâkimiyet Ku-shih 姑師 Devleti'dir.¹⁷ Arkeolojik araştırmalar bölgede kurulan hâkimiyetin Batı Chou Sülalesinin 西周 (MÖ 1027-771) son dönemine denk geldiğini göstermektedir.¹⁸ Ku-shih Devleti'nde kentler bulunmakta ve güneyi Yan-tse'ye 鹽澤 (Lop Nor) kadar uzanmaktadır. Han Sülalesine (MÖ 206-MS 8) ait kayıtlarda, Ku-shih Devleti küçük bir ülke olarak tasvir edilmekte ve Han Sülalesinin batıya giden yolunun tam üzerinde bulunduğu yazılmaktadır.¹⁹ Han Sülalesi, Hunların baskısını ortadan kaldırmak için Hunları besleyen Hsi-yü bölgesindeki (Batı Bölgesi, yani Doğu Türkistan) şehir devletlerine yönelik "Hunların sağ kolunu kesme" stratejisini uygulamıştı. Ayrıca bu şehir devletleri Han Sülalesinin Hsi-yü bölgesine (Batı bölgeleri) giden elçi ve yolcuları da alıkoymaktaydı. Bu ve benzeri nedenlerle MÖ 108 yılında generali Chao P'o-nu 趙破奴 700 kişilik bir güçle Hsi-yü bölgesine giden yolun tam üzerindeki Luo-

¹⁵ Arkeolojik ve antropolojik araştırmalara göre, Turfan Vadisi'nde Hint-Cermen ve Mongolit ırk insanlar bulunmaktadır. En çok Hint-Cerman ırk insanları bölgede bulunmuştu (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:3-47).

¹⁶ 《隋書》卷 67 裴矩傳, 1973:1579-1580.

¹⁷ 《史記》, 卷 123 大宛列傳, 1975: 3160.

¹⁸ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:6.

¹⁹ 《史記》, 卷 123 大宛列傳, 1975:3160, 3171.

lan 樓蘭 ve Ku-shih devletlerini mağlup etmişti.²⁰ Ku-shih Devleti'ni mağlup etmesine rağmen ülkeyi tamamen yok edememişti. Ancak Ku-shih Devleti, “Ch'e-shih Önceki” 車師前王 ile Ch'e-shih Sonraki” 車師後王 iki krallığa ve dağın kuzeyinde ise altı devlete 山北六國 bölünmüştü.²¹ Ku-shih Devleti'nden ayrılan “Ch'e-shih Sonraki Devleti” 車師後國 ile diğer altı devletin²² hepsi Turfan Vadisi'nin kuzeyinde bulunan Tanrı Dağı'nın ötesinde kalıyordu.²³ Dolayısıyla Ku-shih Devleti parçalanmadan önce, ülkenin kuzeyi Yi-wu'dan (Ertürk) Urumçi'ye kadar, güneyi ise Lop Nor Gölü'ne kadar uzanmaktaydı.

Turfan Vadisi'nde bulunan Ch'e-shih Önceki Devleti'nin 車師前國 başkenti Chiao-he 交河城 (Yar) idi.²⁴ Çin kaynaklarında çoğu zaman bu ülke Ch'e-shih 車師 Devleti olarak adlandırılmaktadır. Ch'e-shih 車師 Devleti kuzeyden Hunlara yakın olduğu için Hun egemenliği altında kalmıştı.²⁵ Ancak Ch'e-shih 車師 Devleti'nin, döneminin en büyük iki gücü olan Hunlar ve Han Sülalesi için stratejik önemi vardı ve MÖ 99-60 yılları arasında bölgenin kontrolünü elde tutmak için Hunlar, Han Sülalesi ile beş kez savaşmıştı. MÖ 99 yılında Han Sülalesi Ch'e-shih Devleti'ne karşı ilk işgal seferini başlatmıştı, ancak Hunların Sağ Bölge Beyi'nin on bin atlı ordusunun karşı koymasıyla Han Sülalesi ordusu geri çekilmişti.²⁶ MÖ 89 yılında Han Sülalesi, Hunlara karşı düzenlediği bir savaş esnasında, Ch'e-shih Devleti'nin Hunlara destek vermesini önlemek için Ch'e-shih Devleti'ne de saldırmış ve bu şekilde hükümdarını kendi tarafına almıştı.²⁷ Bir süre sonra Ch'e-shih Devleti yine Hunlara bağlanmıştı. Han Sülalesi İmparatoru Chao-ti 昭帝 döneminde (MÖ 86-73), Hunlar yeniden Ch'e-shih Devleti'ne hâkim olmuş ve bu devlette 4000 atlı ordu bulundurmıştı. Han Sülalesi İmparatoru Hsüan-ti 宣帝 tahta geçmesinden (MÖ 73) hemen sonra beş generalin önderliğindeki bir orduyu Hunlara karşı sevk etmiş²⁸ ve MÖ 71 yılında Ch'e-shih Devleti'ndeki Hun

²⁰ 《史記》, 卷 123 大宛列傳, 1975:3171.

²¹ 《漢書》, 卷 96A 西域傳, 1962:3873.

²² 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3918-3922.

²³ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:28.

²⁴ 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3921.

²⁵ 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3923, 3930.

²⁶ 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3922.

²⁷ 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3922.

²⁸ 《漢書》, 卷 96B 西域傳, 1962:3922.

egemenliğine son vermişti²⁹. Bu olaydan sonra Hunlar, Ch'e-shih hükümdarının Han Sülalesi ile yakın ilişki kurduğunu öğrenince bu durumdan rahatsızlık duymuş ve bunun üzerine Ch'e-shih hükümdarı kızını Hun hükümdarına vererek Hunlara bağlı olduğunu göstermişti. Hunlar Ch'e-shih hükümdarından, Han Sülalesinin Wu-sunlarla 烏孫 olan ilişkilerini engellemek için aralarındaki yolu kesmesini istemişti.³⁰ Wu-sunlar, Han Sülalesinin Hunlara karşı “sağ kolunu kesme” stratejisinin müttefik ülkesi idi ve Ch'e-shih Devleti'nin kuzeybatısında bulunmaktaydılar. MÖ 68 yılında Han Sülalesi ordusu, Hsi-yü bölgesindeki bazı şehir devletleriyle birlikte Ch'e-shih Devleti'ne saldırmıştı ve başkenti Chiao-he şehrini zapt etmişti. Ch'e-shih hükümdarı Hunlar'dan yardım talep etmiş ve cevap gelmeyince Han Sülalesine teslim olmuştu. Ch'e-shih hükümdarı, Hunların kendisini cezalandırması endişesiyle Wu-sunlara kaçmıştı. Han Sülalesi ordusu 300 kişi ile Ch'e-shih Devleti'nde yerleşmişti.³¹ MÖ 64 yılında Hunlar ve Han Sülalesi arasındaki Ch'e-shih mücadelesi yeniden başlamış ve Han Sülalesi, Ch'e-shih halkını Ch'ü-li 渠犁 (Çedir ile Çerçi arasında) bölgesine göçürerek bölgeyi Hunlara bırakmıştı.³² Ancak MÖ 60 yılında Hunların Sağ Bölge Beyi Jih-chu Wang 日逐王 Han Sülalesine teslim olunca, Hunların Batı Bölgesindeki genel valilik T'ung-p'u Tu-wei 僮仆都尉'de kalmıştı. Han Sülalesi bu bölgede kendi genel valiliği olan Hsi-yü Tu-hu-fu'yu 西域都護府 tesis etmişti.³³ Bu sıralarda Ch'e-shih Devleti'nde 700 aile, 6050 nüfusu ve 1865 askeri vardı.³⁴ Hunlar artık ilk düşüş dönemini yaşamaya başlamış ve Batı bölgesindeki etkisi de sona ermişti. Böylece Çin ilk defa Orta Asya'ya girmişti.³⁵

MÖ 48-32 yıllarında Han Sülalesi, Ch'e-shih Devleti'nin başkenti 車師前王庭 Chiao-he şehrinde (Yar) tarımla uğraşan bir garnizon olan Wu-chi Hsiao-wei'yi 戊己校尉 kurmuştur.³⁶ Ch'e-shih Devleti de Han Sülalesine bağlı olarak hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Buna rağmen, Ch'e-shih

²⁹ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962:3905.

³⁰ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962:3922.

³¹ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962:3922-3923.

³² 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962:3923-3924.

³³ 《漢書》，卷 96A 西域傳, 1962:3874; 《漢書》，卷 8, 1962:262.

³⁴ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962: 3921.

³⁵ 《漢書》，卷 96A 西域傳, 1962:3874.

³⁶ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962: 3874.

Devleti ile Han Sülalesinin bölgedeki yönetimi arasındaki çatışmalar da sıkça meydana gelmekte ve ağır vergi ile siyasi baskıları nedeniyle isyanlar kaçınılmaz hâle gelmekteydi. MS 2 yılında Ch'e-shih Devleti lideri Ku-kou 故句, Han Sülalesinin baskısından Hunlara kaçmıştı, ancak Han Sülalesi onu öldürmemek şartıyla Hunlardan geri almış, ancak sonra idam etmişti. MS 10 yılında Ch'e-shih Devleti lideri Hsü-chih-li 須置離, Han Sülalesinin baskısından Hunlara kaçmıştı, ancak bu sefer Hunlar onu Han Sülalesine teslim etmemişti.³⁷ Benzer durum Batı bölgesinin diğer devletlerinde de yaşanmaktaydı. Bu sırada Hunlar tekrar yükselerek bölgedeki otoritesini yeniden sağlamış ve bu konjonktürel değişime karşı Han Sülalesi Orta Asya'dan geri çekilmeye başlamıştı. Han Sülalesi hâkimiyetini ele geçiren Wang Mang 王莽 döneminde (9-25), Han Sülalesinin Orta Asya hâkimiyeti tamamen sona ermişti.³⁸

73 yılında Doğu Han Sülalesi (25-220) tekrar Orta Asya'ya girmeye karar vermiş ve Doğu Türkistan'ın doğusunda bulunan Yi-wu Lu'yu 伊吾廬 (Ertürk) ele geçirerek 65 yıl sonra bölgede tekrar otoritesini inşa etmeye başlamıştı.³⁹ Hunlar 48 yılından itibaren kuzey ve güney Hunlar olarak ikiye bölünmüş ve Orta Asya'daki siyasi etkileri giderek zayıflamıştı. 76 yılında Han Sülalesinin Chiu-ch'üan 酒泉 bölge valisi Tuan-p'eng 段彭, Yi-wu Lu'nun batısındaki Ch'e-shih Devleti'ni mağlup etmişti. 89 yılında Han Sülalesi generali Tou Hsien 竇憲, Hunları da mağlup etmişti; 90 yılında Han Sülalesi ordusu Yi-wu'ya 伊吾 (Ertürk) girmiş ve 91 yılında General Pan-ch'ao 班超, Orta Asya'ya (Doğu Türkistan) sefer düzenlemişti. Pan-ch'ao, Ch'e-shih Devleti'nin Kao-ch'ang Pi 高昌壁 (Kao-ch'ang Duvarı)⁴⁰ adlı bölgesinde bir askerî garnizon tesis etmişti. 94 yılında Pan-ch'ao, Yen-ch'i 焉耆 (Karaşehir) Devleti'ni zapt etmiş ve Batı bölgesindeki elliden fazla devleti Doğu Han Sülalesine bağlamıştı.⁴¹

³⁷ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962: 3924-3926.

³⁸ 《漢書》，卷 96B 西域傳, 1962: 3926-3927.

³⁹ 《後漢書》，卷 88 西域傳, 1965:2909.

⁴⁰ Bütün Çin kaynaklarında Kao-ch'ang adının “yüksek” (Kao) ve “müreffeh” (Ch'ang) bir bölge olduğu için verilen ad olduğu yazılmaktadır. Hâlbuki söz konusu bölge yüksek değil, aksine çok alçaktır. Dolayısıyla Kao-ch'ang adının bu şekilde açıklanması yanlıştır. Bakınız 王素, 《高昌史稿-交通編》, 2000:11.

⁴¹ 《後漢書》，卷 88 西域傳, 1965:2910.

Kao-ch'ang Pi 高昌壁 (Kao-ch'ang Duvarı) adı ilk defa MS 2-3 yılında kaynaklarda görünmeye başlamıştır.⁴² Bu adın bölgeye ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte etimolojik kökeni de meçhuldür. Wang Su'nun araştırmasına göre, bu isim MÖ 48 yılından sonra verilmiştir. Wang Su'ya göre Kao-ch'ang Pi 高昌壁, Han sülalesinin Kao-ch'ang bölgesinde tesis ettiği askerî garnizonun bir bölüğü olarak Dun-huang bölgesinin Kao-ch'ang kasabasından getirilen askerlerin burada konuşlandırılması nedeniyle bölgeye bu ad verilmişti. Kao-ch'ang Duvarı, bugünkü Turfan şehrinin 40 km güneydoğusunda ve tarihte Kao-ch'ang adı verilen yerdedir.⁴³ Birçok Çin kaynağı Kao-ch'ang (yüksek, zengin ve refah) adının bölgenin yüksek ve geniş, bölge insanlarının kalabalık ve müreffeh olmasından geldiğini iddia eder.⁴⁴ Ancak Turfan Vadisi dünyanın en alçak yeri olup yukarıda işaret edildiği gibi nüfusu da kalabalık olmayan küçük bir devlettir. Bu nedenle Çin kaynaklarında verilen Kao-ch'ang adının açıklaması şüphelidir.

107 yılında Batı bölgesindeki devletlerin ayaklanmasının sonucunda Doğu Han Sülalesi Orta Asya'dan çekilmişti. Batı Bölgesi Kuzey Hunların hâkimiyetine girmişti.⁴⁵ Ancak Hunlar ile Doğu Han Sülalesi arasındaki Orta Asya mücadelesi devam etmiş ve Chien-wu saltanat devrinden (25-56) Yen-kuang devrine (122-125) kadar Doğu Han Sülalesi üç defa bölge hâkimiyetini kaybetmiş ve üç defa kazanmıştı.⁴⁶ 123 yılında Hunların Orta Asya bölgesi ile olan ilişkilerini kesmek için Doğu Han Sülalesi yine bölgeye girmeye çalışmış ve general Pan Yung 班勇 500 askerle Ch'e-shih Devleti'nin Liu-chung 柳中 (Lukçin) şehrinde bir askerî garnizon tesis etmiştir.⁴⁷ Tesis edilen garnizonun merkezi artık Ch'e-shih Devleti'nin başkenti Chiao-he değil, tarihteki Kao-ch'ang şehrine güneydoğu yönünden 10 km uzaklıktaki Liu-chung (Lukçin) şehrine kaydırılmış ve garnizonun bir bölüğü ise Kao-ch'ang Duvarı'nda konuşlandırılmıştı.⁴⁸ 123-151 yılları arasında bölge üzerinde Hun-Çin mücadeleleri devam etmiş ve bu tarihlerden sonra Doğu Han Sülalesi de bölgeyi tam anlamıyla kendi hâkimiyeti altına alamamıştı. Doğu Han Sülalesi, 129-168 yılları arasında Orta Asya (Doğu Türkistan) bölgesindeki devletlerin kendi

⁴² 《漢書》，卷 96B 西域傳，1962: 3924. Paul Pelliot, Kao-ch'ang Pi'nin 高昌壁 bugünkü Qara-khodjo (Karahoca) olduğunu tespit etmiştir (Pelliot, 1912:579).

⁴³ 王素，《高昌史稿-統治編》，1998:70-75.

⁴⁴ 《北史》卷 97 西域傳，1974:3212.

⁴⁵ 《後漢書》，卷 88 西域傳，1965:2921.

⁴⁶ 《後漢書》，卷 88 西域傳，1965:2921.

⁴⁷ 《後漢書》，卷 88 西域傳，1965:2921.

⁴⁸ 王素，《高昌史稿-統治編》，1998:89.

aralarındaki çatışmaları ve Doğu Han Sülalesine karşı isyanları önleyemez hâle gelmişti.⁴⁹

Doğu Han Sülalesi askerî kuvvetlerinin ne zaman Ch'e-shih Devleti'nden geri çekildiği hakkında bilgi bulunmamakta. Ancak 222 yılında Wei Sülalesinin (220-265) Ch'e-shih Devleti'nin Kao-ch'ang'da garnizonun bulunduğu kaydedilmektedir.⁵⁰ Fakat bu dönemde Çin'de kurulan hanedanlar Orta Asya'nın (Doğu Türkistan) üç veya dört devletini kendisine bağlayabilmişti.⁵¹ Wei Sülalesinin ne zamana kadar bölgede garnizonu bulunduğu bilinmemektedir. 280 yılında Ch'e-shih Devleti Chin Sülalesine (265-317) "emanet koymak" 入侍 üzere prensini Çin'e göndermişti.⁵² Bu kayda göre Ch'e-shih Devleti bağımsız olmalıdır. Ancak Çin'in kuzeybatı bölgesinde kurulan Önceki Liang 前凉 (301-376) Devleti burada garnizon tesis etmişti. Wang Su'nun araştırmasına göre, 327 yılında Ch'e-shih Devleti'nde konuşlandırılan askerî garnizonun başkanı Chao Chen'in 趙貞, Önceki Liang Devleti'ne karşı başkaldırısı sonuçsuz kalmış ve Önceki Liang 前凉 Devleti artık Ch'e-shih Devleti'nin Kao-ch'ang bölgesinde Kao-ch'ang valiliğini tesis etmişti.⁵³ 335 yılında (?) Ch'e-shih hükümdarı Önceki Liang 前凉 (301-376) Devleti'ne hediye göndermişti.⁵⁴ Demek ki, Kao-ch'ang valiliği kurulmasına rağmen Ch'e-shih Devleti hâlâ ayakta. Önceki Liang Devleti, Önceki Ch'in 前秦 (376-386) Devleti tarafından yıkılınca, Ch'e-shih hükümdarı Mi-t'ian (ch'an) 彌寶 377 ve 381 yılında iki kez bizzat Önceki Ch'in Devleti'ni ziyaret etmişti.⁵⁵ Bu ziyaret sırasında Ch'e-shih hükümdarı Mi-t'ian, Önceki Ch'in Devleti'nin Batı bölgesini işgal etmesine yardımcı olacağını beyan etmişti. Bunun üzerine General Lü Kuang'ı 呂廣 göndermişti.⁵⁶ General Lü Kuang, 385 yılına kadar Yi-wu'dan (Ertürk) batıya doğru yönelerek Kuça'ya ulaşmış ve Batı bölgesinin bir kısmını Önceki Ch'in Devleti'ne bağlamıştı.⁵⁷ Önceki Ch'in

⁴⁹ 《後漢書》，卷 88 西域傳，1959:2929-2932.

⁵⁰ 《三國志》，卷 2, 1965:79; 《三國志》，卷 30 魏略西戎傳，1965:859; 《三國志》，卷 18, 1965:551.

⁵¹ 《通典》，卷 191 邊防七，1935:1028C.

⁵² 《晉書》卷 3, 1974:72.

⁵³ 王素, 《高昌史稿-統治編》，1998:132.

⁵⁴ 《晉書》卷 86, 1974:2237; 王素, 《高昌史稿-交通編》，1998:250.

⁵⁵ 《晉書》卷 113, 1974:2904; 《晉書》卷 114, 1974:2911; 王素, 《高昌史稿-交通編》，1998:250.

⁵⁶ 《晉書》卷 114, 1974:2911.

⁵⁷ 《晉書》卷 122, 1974:3054-3056.

hükümdarı savaşta ölünce General Lü Kuang, Sonraki Liang 後涼 Devleti'ni (386-403) kurmuştu. Lü Kuang'ın Batı bölgesine yönelik bütün faaliyetleri “Yabancıların yabancılara karşı saldırısıdır, Çin ile bir alakası yoktur.” şeklinde değerlendirilmiştir.⁵⁸ Yani General Lü Kuang'ın Batı bölgesini işgal etmesi Çin'de kurulan hanedanların bir dış siyaseti değildir.

Bu dönemde Kao-ch'ang valiliği muhtemelen Sonraki Liang'a bağlıydı.⁵⁹ 399-401 yılları arasında Kao-ch'ang valiliği, Sonraki Liang'ın isyancı generali Tuan Ye 段業 tarafından kurulmuş olan Kuzey Liang 北涼 Devleti (397-401) tarafından yönetilmiştir.⁶⁰ 401-420 yılları arasında söz konusu valilik, Tuan Ye'ye karşı isyan bayrağını çeken ve Batı Liang 西涼 (401-421) Devleti'ni kuran Li Sung 李嵩 tarafından yönetilmiştir.⁶¹ 401 yılında Lü Kuang ile Tuan Ye emrinde olan Hun kökenli general Chü-ch'ü Meng-hsün 沮渠蒙遜 Tuan Ye'yi öldürerek aynı isimde Kuzey Liang 北涼 Devleti'ni (401-439) kurmuştu. 420 yılında Kuzey Liang Devleti, Batı Liang Devleti'ni yok etmiş ve 420-435 yılları arasında Kao-ch'ang valiliği Chü-ch'ü Meng-hsün'ün Kuzey Liang Devleti yönetimine girmiştir.⁶² 435-442 yılları arasında Kuzey Liang Devleti'nin Kao-ch'ang valisi Han Hsuang 鬲爽, Kuzey Liang Devleti'nden bağımsızlığını elde ederek Kao-ch'ang bölgesini yönetmişti.⁶³ 439 yılında, Kuzey Liang Devleti hükümdarı Chü-ch'ü Mu-chien 沮渠牧犍, Kuzey Wei Sülalesinin (386-534) saldırısı karşısında teslim olmuşsa da Wei Sülalesi tarafından Tun-huang valisi olarak tayin edilen kardeşi Chü-ch'ü Wu-hui 沮渠無諱, mevcut Kuzey Liang Devleti'ni devam ettirmek niyetindeydi. 442 yılında Kuzey Wei Sülalesi, Chü-ch'ü Wu-hui'ye karşı sefer düzenlemiş ve Chü-ch'ü Wu-hui batıya doğru Shan-shan 鄯善 (Piçan) Devleti'ne kaçmıştı. Ardından Chü-ch'ü Wu-hui, Kao-ch'ang valisi Han Hsuang'a saldırmış ve Kao-ch'ang şehrini yıkarak bölgeyi zapt etmişti, Han Hsuang da Juan-juanlara kaçmıştı.

⁵⁸ 《梁書》卷 54 諸夷傳, 1973:72.

⁵⁹ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:160-161.

⁶⁰ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:155-156.

⁶¹ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:171-176.

⁶² 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:202-208.

⁶³ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:209-235.

Bazı Çin kaynakları Kuzey Liang Devleti'nin Kao-ch'ang valisi Han Hsuang'ın 435-442 yılları arasındaki hâkimiyetini "Kao-ch'ang Devleti" olarak tanımlamaktadır.⁶⁴ Chü-ch'ü Wu-hui, Kao-ch'ang'a sahip olunca burada Kuzey Liang 北凉 Devleti'ni yaşatmaya çalışmıştır. Turfan bölgesinde bulunan arkeolojik buluntulara göre, söz konusu devlete 445 yılında 涼 Liang Devleti ve 455 yılında ise Büyük Liang 大凉 Devleti denilmiştir.⁶⁵ Aslında, Hun asıllı Chü-ch'ü Wu-hui'nin sürgünde hâkimiyeti sadece bölgenin doğu kısmındadır; bölgenin batısı ise Ch'e-shih Devleti'nin beylerinden Ch'e Yi-luo'nun 車伊洛 (車夷落) kontrolündedir. Kuzey Wei Sülalesi Chü-ch'ü Wu-hui'ye karşı Ch'e Yi-luo'yu destekliyordu. Yani Ch'e Yi-luo'nun 車伊洛 (車夷落) Ch'e-shih Devleti ile Kao-ch'ang şehri merkezli olan Chü-ch'ü Wu-hui'nin Büyük Liang Devleti ile sınırdışı.⁶⁶ Bu iki siyasi güç sürekli çatışma hâlinde olup Ch'e-shih Devleti Kuzey Wei Sülalesinin desteğini alırken, Büyük Liang Devleti Juan-juanların yardımını almaktaydı. Bu çatışmalar aslında Çin'deki Kuzey Wei Sülalesi ile onun kuzey komşusu Juan-juanların arasındaki bölgesel güç mücadelesinin bir yansımasıydı. 444 yılında Chü-ch'ü Wu-hui ölmüş ve yerine kardeşi Chü-ch'ü An-chou 沮渠安周 geçmişti. 450 yılında Chü-ch'ü An-chou bu bölgenin batısında bulunan Ch'e-shih Devleti'ni nihayet ortadan kaldırmıştır. Ch'e-shih Devleti hükümdarı Ch'e Yi-luo ve ailesi ile birlikte Yen-ch'i (Karaşehir) Devleti'ne sığınmıştı.⁶⁷ Turfan bölgesinin bütünü artık Chü-ch'ü An-chou'nun hâkimiyetine girmişti. Ancak kendisini Liang 凉 veya Büyük Liang 大凉 Devleti olarak tanımladığı için Kao-ch'ang bölgesinde kurulmuş söz konusu hâkimiyet, yeni bir devletten ziyade Çin'in kuzeybatı bölgesi yani He-hsi bölgesindeki eski devletin sürgündeki devamı olarak okunmalıdır.⁶⁸ Söz konusu hâkimiyet, çeşitli devletlere bağlı bir vilayet statüsünden artık bir devlet yapısına dönüşmeye başlamıştır.⁶⁹ 460 yılında Chü-ch'ü An-chou, Juan-juanlar tarafından öldürülmüş ve Juan-juanlar, Han Po-chou'yu 闕伯周 "Kao-ch'ang Kralı" 高昌王 olarak tayin etmişti. Dolayısıyla ilk defa bu dönemde, eski Ch'e-

⁶⁴ 《梁書》卷 54 諸夷傳, 1973:811.

⁶⁵ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:239.

⁶⁶ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:247.

⁶⁷ 《魏書》卷 102 西域傳, 1974:2264-2265; 《北史》, 卷 97 西域傳, 1974:3211-3212; 《周書》, 卷 50 高昌傳, 1971:914.

⁶⁸ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:256-257.

⁶⁹ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:254,262.

shih Devleti'nden sonra, Kao-ch'ang vilayeti bir krallık olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁰

Kao-ch'ang Devleti (502-640)

Kao-ch'ang Kralı Han Po-chou'nun 關伯周 435-442 yılları arasında Kuzey Liang Devleti'nden bağımsız olarak Kao-ch'ang bölgesini yöneten Han Hsuang 關爽 ile etnik köken itibarıyla bir ilişkisi olduğu tahmin edilmektedir.⁷¹ 442 yılında Hun asıllı Chü-ch'ü Wu-hui'nin saldırısına sonucunda hâkimiyetini kaybeden Vali Han Hsuang, Juan-juanlara sığınmıştı; 460 yılında ise Juan-juanların aynı soyada sahip Han Po-chou'yu 關伯周 Kao-ch'ang Kralı olarak ataması, Juan-juanların Kao-ch'ang bölgesinde nüfuz sağlama çabası olarak algılanabilir. Kao-ch'ang Kralı Han Po-chou, Tai-he saltanat devrinin (477-499) başında ölmüş ve yerine oğlu Han Yi-ch'eng 關義成 geçmişti. Ancak Han Yi-ch'eng 關義成 bir yıl sonra üvey ağabeyi Han Shou-kui 關首歸 tarafından öldürülmüş ve Han Shou-kui kendini Kao-ch'ang Kralı olarak ilan etmişti.⁷² 488 yılında, Juan-juan hâkimiyetine bağlı Kao-ch'e 高車⁷³ (Yüksek Arabalılar) kavmi lideri A-fu Chih-luo 阿伏至羅 (dönemin bazı kaynaklarında K'e-chih-luo 可至羅 veya A-chih-luo 阿至羅 olarak geçmektedir), Juan-juanlar'dan ayrılarak Kao-ch'ang'a ulaştığında Kao-ch'ang Kralı Han Shou-kui ve kardeşini öldürmüştü.⁷⁴ Kao-ch'ang'ın kuzeybatı bölgesinde Juan-juanlar'dan bağımsız bir hâkimiyet tesis eden Kao-ch'e kavmi lideri A-fu Chih-luo⁷⁵, Kao-ch'ang'a

⁷⁰ 《魏書》，卷 101, 高昌傳, 1974:2243;

⁷¹ 王素, 《高昌史稿-統治編》，1998:266.

⁷² 《魏書》卷 101 西域傳, 1974:2243; 《北史》，卷 97 西域傳, 1974:3213; 《周書》，卷 50 高昌傳, 1971:914.

⁷³ Çin kaynaklarında bazen Kao-ch'e 高車 kavmi (Yüksek Arabalılar) Ting-ling Hu 丁零胡 de denilmektedir (《南齊書》卷 59, 1972:1025). Ting-linglerin Juan-juanları mağlup etmesi ile ilgili bilgiler diğer kaynaklarında da bulunmaktadır (《梁書》卷 54 諸夷傳, 1973:817). Kao-ch'e kavmi ile Ting-ling'ler arasındaki ilişkileri için bakınız 段連勤, 《丁零、高車與鐵勒》，2006:10-21.

⁷⁴ Kao-ch'ang Kralının ne zaman öldürüldüğü hakkında çok farklı görüşler bulunmaktadır ve burada Wang Su'nun tespiti esas alınmıştır. 王素, 《高昌史稿-統治編》，1998:269-275. Kao-ch'e 高車 (Yüksek Arabalılar) kavminin Kao-ch'ang bölgesindeki hâkimiyeti hakkında bakınız 段連勤, 《丁零、高車與鐵勒》，2006:178-199.

⁷⁵ 王素, 《高昌史稿-交通編》，1998:384.

yeni yönetici atamak üzere Tun-huang bölgesinden olan Chang Meng-ming'i 張孟明 Kao-ch'ang Kralı yapmıştı.⁷⁶ Artık Çin'deki Kuzey Wei Sülalesi ile Moğol steplerindeki Juan-juanların batıya giden yolu Kao-ch'e hâkimiyetine girmişti. Ancak Kao-ch'e hâkimiyetinde iç kargaşa yaşanmış ve bu sırada Eftalitlerin hücumuna maruz kalınca, 488-508 yılları arasında Kao-ch'ang bölgesi üzerindeki etkisi zayıflamıştı.⁷⁷ 496 yılında Chang Meng-ming, Kao-ch'ang halkı tarafından öldürülmüş ve Ma Ju 馬儒 adında biri halk tarafından kral seçilmişti. 497 yılında Ma Ju, Kuzey Wei Sülalesine bağlılığını bildirerek Çin bölgesine göç etme isteğinde bulunmuştu. Ma Ju'nun, Çin bölgesine taşınma amacının altında büyük bir ihtimale Kao-ch'e hâkimiyetinin kendisini cezalandırma endişesi yatmaktadır.⁷⁸ Ancak bu girişime Kao-ch'ang yerlileri karşı çıkmış ve 501 yılında Ma Ju da öldürülmüştü. Kao-ch'ang halkı bunun üzerinde bölgenin askerî komutanı Ch'u-chia'yi 麴嘉 ülkenin başına getirmişti.⁷⁹

Ch'u-chia 麴嘉 ailesinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunduğu gibi⁸⁰ bu hâkimiyetin ne zaman kurulduğu ile ilgili de kesin bilgiler bulunmamaktadır.⁸¹ Ch'u-chia (501-524/525) hükümrانlığı döneminde Kuzey Wei Sülalesi ile yakın ilişki kurmaya çalışmış ve aralarında farklı düzeyde on dört ziyaret gerçekleşmiştir.⁸² Ch'u-chia, 508 yılında yine Çin'in iç bölgelerine göç etme talebinde bulunmuş büyük bir ihtimale bu talebi karşılanmayınca Kuzey Wei Sülalesinden korunmak için Çin'den askerî güç istemişti.⁸³ Ancak

⁷⁶ 《魏書》卷 101 西域傳, 1974:2243; 《北史》卷 97 西域傳, 1974:3213; 《周書》卷 50 高昌傳, 1971:914; 《隋書》卷 83 西域傳, 1973:1846;

⁷⁷ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:298.

⁷⁸ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:303-305; 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:386-388.

⁷⁹ 《周書》, 卷 50, 1971:914; 《隋書》, 卷 83, 1973:1846;

⁸⁰ Ch'u-chia 麴嘉 ailesinin Çinli, Hun ve Orta Asya Hu'larından (Soğutlar) olduğuna dair görüşler vardır. Wang Su'ya göre Ch'u-chia 麴嘉 ailesi Kan-su eyaletinin Chin-ch'eng (Lan-chou şehri) bölgesinden Kao-ch'ang'a göç etmiş Çinlilerdendir (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:308-318).

⁸¹ Wang Su, birçok Çin kaynağına dayanarak bu ülkenin kuruluş tarihini 465, 496, 497, 498, 499 ve 507 olarak tarihlendirmiştir (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:320). Batılı, Japon ve Çinli araştırmacılar arasında bu konuda ortak bir görüş yoktur (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:320-326). Wang Su'ya göre, Ch'u-chia 麴嘉, 501 yılında hükümdar seçilmiş ve 502 yılında Ch'eng-p'ing saltanat devri adını kullanmaya başlamasıyla birlikte bu hâkimiyet resmen kurulmuştur (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:326).

⁸² 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:390.

⁸³ 《魏書》卷 8, 1974:207; 《魏書》卷 101 西域傳, 1974:2244; 《魏書》卷 103 高車傳, 1974:2311.

Kuzey Wei Sülalesi, Ch'u-chia'nin Kao-ch'ang bölgesinde kalmasını uygun görmüştü. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'u-chia, 524 ya da 525 yılında ölünce yerine oğlu Ch'ü Kuang 麴光 geçmişti.⁸⁴ 528 yılında Kuzey Wei Sülalesi, Ch'ü Kuang'ın Kao-ch'ang krallığını tanımış ve kendisine bir dizi unvan verilmişti.⁸⁵ Ancak Ch'ü Kuang'ın Kuzey Wei Sülalesine “haraç” göndermesiyle ilgili hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Wang Su'nun tahminine göre, bu dönem Çin'de iç kargaşalıklar yaşanmaktaydı, dolayısıyla Ch'ü Kuang muhtemelen “haraç” gönderme fırsatı bulamamıştı.⁸⁶ 531 yılında hükümdar Ch'ü Kuang ölünce yerine kardeşi Ch'ü Chien 麴堅 geçmiş ve Kuzey Wei Sülalesi ile olan bağlılık ilişkilerini devam ettirmişti.⁸⁷ 534 yılından itibaren Kuzey Wei Sülalesi, Doğu Wei Sülalesi (534-550) ve Batı Wei Sülalesi (535-556) olmak üzere ikiye bölünmüştü. Hükümdar Ch'ü Chien bütün Wei Sülaleleri ile olan ilişkilerini kesmişti.⁸⁸ Ancak, aksine Çin'in güneyinde kurulan Liang Sülalesi (502-557) ile bir ilişki tesis etmiş ve Ta-t'ung 大同 saltanat devrinin (535-545) ortalarında Liang Sülalesine “haraç” göndermiştir.⁸⁹ Yani bu dönemde Kao-ch'ang Devleti'nde bir politik tercih yapılmış ve Çin'in kuzey bölgesinde yeni kurulan iki Wei Sülalesi değil, Çin'in güney bölgesindeki Liang Sülalesi tercih edilmiştir. Kao-ch'ang Devleti büyük bir ihtimalle kuzeydeki devletlerden kurtulmak için Liang Sülalesini denge unsuru olarak kullanmayı seçmiştir. Hükümdar Ch'ü Chien, 548 yılında öldükten sonra yerine 549 yılında oğlu Ch'ü Hsüan-hsi 麴玄喜 geçmiş ve Batı Wei Sülalesi onun krallığını tanımıştı.⁹⁰ 550 yılında Ch'ü Hsüan-hsi ölmüş ve yerine adına tarihî belgelerde henüz rastlanmayan bir oğlu geçmiştir.⁹¹ 555 yılında Ch'ü Pao-mao 麴寶茂 babasının

⁸⁴ Ch'u-chia'nin ölüm tarihi konusunda 520, 521, 523, 524, 525, 527, 528 gibi farklı görüşler ileri sürülmüştür. Wang Su'nun araştırmalarına göre hükümdar Ch'u-chia, ya 524 ya da 525 tarihinde ölmüştür (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:338).

⁸⁵ 《魏書》卷 10 孝莊帝紀 1974:258; 《北史》卷 5 孝莊帝紀, 1974:163

⁸⁶ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:339; 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:395.

⁸⁷ 《魏書》卷 101 高昌傳, 1974:2245; 《魏書》卷 11 出帝紀, 1974:288; 《梁書》卷 54 高昌傳 1973:811.

⁸⁸ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:397.

⁸⁹ 《梁書》卷 54 高昌傳 1973:811; 《南史》卷 79 高昌傳, 1975:1983.

⁹⁰ 《周書》卷 50 高昌傳, 1971: 915.

⁹¹ Bu hükümdarın adı hiçbir Çin kaynağında geçmemektedir. Kao-ch'ang hükümdarlarının hepsinin tek bir saltanat adı kullanması nedeniyle hükümdar Ch'ü Hsüan-hsi'nin kullandığı Yong-p'ing 永平 (549-550) saltanat adından sonra kaynaklarda He-p'ing 和平 (551-554) saltanat adının kullanılması, araştırmacıların hükümdar Ch'ü Hsüan-hsi'den sonra bir hükümdar daha olduğu kanaatine varmalarına neden olmuştur (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:341-342). Ancak Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Chia ile Ch'ü Po-ya 麴伯雅 da tıpkı Ch'ü Hsüan-hsi gibi iki saltanat adı kullanmıştır.

yerine geçmiş ve 559 yılında ve Pao-ting saltanat devrinin (561-565) başında yani 561 yılında Kuzey Chou Sülalesine (557-581) “haraç” göndermiş ve kendisine unvan verilmişti.⁹² Ancak hükümdar Ch'ü Pao-mao, aynı zamanda Gök Türk Kağan'ın kızı ile evlenerek bağlılık ilişkilerini sürdürmüştü.⁹³ 561 yılında Ch'ü Kan-ku 麴乾固, babasının 560 yılında ölmesiyle tahta geçmişti. Çin kaynaklarında Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Kan-ku'nun adı hiç geçmemekte olup sadece bazı Çince Turfan metinlerinde geçmektedir.⁹⁴ Son iki hükümdar döneminde Kao-ch'ang Devleti'nin Çin'deki devletlerle hiçbir ilişkisi olmamış, aksine Gök Türklerle yoğun temas içine girmişti.⁹⁵

602 yılında Ch'ü Po-ya 麴伯雅 babasının yerine geçerek Kao-ch'ang hükümdarı olmuştu. Ch'ü Po-ya, Gök Türklerle iyi ilişkilerini sürdürürken aynı zamanda Çin'de kurulan Sui Sülalesi ile ilişkisini geliştirmişti. 607 yılının dördüncü ayından önce P'ei-chü'nün 裴矩 tavsiyesiyle Sui Sülalesi İmparatoru Yang-ti 煬帝, Orta Asya ile ilgilenmeye karar vermiştir.⁹⁶ Bunun hemen akabinde, aynı yılın altıncı ayının yirmi ikinci gününde Kao-ch'ang Devleti Sui Sülalesine hediye yollamıştır.⁹⁷ Böylece Ch'ü Kan-ku (561-601) tahta geçişinden yaklaşık yarım asır sonra ilk defa Çin'deki siyasi güce elçi

⁹² 《周書》卷 50 高昌傳, 1971:915; 《北史》卷 97 高昌傳, 1974:3214. Verilen unvanlar için bakınız 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:405.

⁹³ Çin kaynaklarına göre, Ch'ü Pao-mao'nun torunu olan Ch'ü Po-ya 麴伯雅 (602-613, 620-623) “büyük annesi” ile evlenmişti ki bu kişi Gök Türk Kağanın kızıydı. Ch'ü Po-ya tahta geçince Gök Türkler onu büyük annesiyle evlenmeye zorlamıştı (《北史》卷 97 高昌傳, 1974: 3215; 《隋書》卷 83 高昌傳, 1973: 1847). Wang Su'nun araştırmasına göre, Ch'ü Pao-mao ile evlenen Gök Türk Kağanın kızı, Ch'ü Pao-mao'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ch'ü Kan-ku ile de evlenmişti. Doğal olarak Gök Türk geleneğinin gereği Ch'ü Po-ya da büyük annesi ile evlenmiş olacaktı (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:360). Gök Türklerin evlilik geleneğine göre, babası ve ağabeyi öldükten sonra oğlu üvey annesi ile, kardeşi ise yengesiyile evlenebilir (《隋書》卷 84 突厥傳, 1973:1864). Bu durumda Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya'nın evlendiği büyük annesi, onun üvey büyük annesi olacaktır.

⁹⁴ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:343.

⁹⁵ 馬雍, “高昌麴氏王朝始建交考”, 《西域史地文物叢攷》, 北京文物出版社, 1990:146-153. Budist rahibi Tao-p'an 道判, Chou Sülalesinin Pao-ting saltanat 保定 devrinde (561-565) Budizm'in gerçeğini bulmak için batıya doğru yola çıkmıştı ve Kao-ch'ang Devleti'ne ulaşmıştı. Rahibi Tao-p'an, Kao-ch'ang Devleti'nin Gök Türklerle bağlı bir küçük ülke olduğunu ifade etmektedir. Bakınız 《續高僧傳》卷 12 道判傳, Tripitaka, cilt 50, sayfa 517a.

⁹⁶ 《隋書》卷 67 裴矩傳, 1973: 1580; 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:412.

⁹⁷ 《隋書》卷 3 煬帝紀上, 1973:70.

göndermişti.⁹⁸ Bu ikili ilişkinin tesisinde siyasi ve ekonomik çıkarların yanı sıra güvenlik endişeleri de önemli bir rol oynamaktaydı. Sui Sülalesi açısından nasıl ki kuzeyden gelebilecek Gök Türk tehdidini kaldırmak büyük bir öneme sahipse, Kao-ch'ang Devleti açısından da Gök Türkleri dengelemek ve bağımsız olma gayreti bu ilişkide büyük bir öneme haizdi. 608 ve 609 yılında Kao-ch'ang Devleti Sui Sülalesine tekrar hediye göndermişti. Bu iki devletin ilişkisinde en önemli gelişme ise 609-610 yılında Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya ile oğlu Ch'ü Wen-t'ai'nin 魏文泰 birlikte Sui Sülalesini ziyaret etmesidir. 609 yılının altıncı ayında Kao-ch'ang ve Yi-wu (Ertürk) dâhil Orta Asya'nın 27 ülkesinin liderleri ve devlet erkânı Sui Sülalesini ziyaret etmiş ve imparator Yang-ti 煬帝 tarafından görkemli bir törenle karşılanmıştı.⁹⁹ Orta Asya'dan gelen heyet mensupları Çin'de bir dizi eğlence ve festivale iştirak etmişlerdi.¹⁰⁰ Nitekim Sui Sülalesi, söz konusu heyeti etkileyerek Gök Türklerle karşı büyük başarılar elde etmişti. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya 610 yılının ikinci ayında oğlu Ch'ü Wen-t'ai'yi Sui Sülalesine bırakarak (rehine vermek) geri dönmüştü.¹⁰¹ 611 yılının beşinci ayının dördüncü gününden ve 612 yılının on birinci ayının ikinci gününe kadar Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya, Batı Gök Türk'ün Ch'u-lou Kağanı'nı 處羅可汗 da yanına alarak Sui Sülalesini tekrar ziyaret etmişti.¹⁰² Çin'e ulaşan Ch'ü Po-ya ile Ch'u-lou Kağan, 612 yılının üçüncü ayından yedinci ayına kadar Sui Sülalesinin Kore'ye 高麗 düzenlediği sefere katılmıştı.¹⁰³ Bu sefer, Sui Sülalesinin mağlubiyetiyle sona ermiş ve Ch'u-lou Kağan da bu savaşta yararlanmıştı. Sui Sülalesi İmparatoru, Ch'ü Po-ya'ya

⁹⁸ Wang Su'ya göre, 561-601 yılları arasında Kao-ch'ang hükümdarı olan Ch'ü Kan-ku, Gök Türklerin kontrolü altında olduğu için Çin hâkimiyeti ile olan ilişkilerini devam ettirememiştir (王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:359.).

⁹⁹ 《隋書》卷 67 裴矩傳, 1973: 1581; 《資治通鑑》卷 181, 1956:5645; 《隋書》卷 15 音樂下, 1973:379.

¹⁰⁰ 《隋書》卷 67 裴矩傳, 1973: 1580; 《資治通鑑》卷 181, 1956:5645.

¹⁰¹ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:416.

¹⁰² 610 yılında Sui Sülalesi İmparatoru Yang-ti avlanmak üzere Batı Gök Türk Ch'u-luo Kağan'ı Çin'e davet etmişti. Ancak Batı Gök Türk topluluğu Kağan'ın Çin'e gitmesini istememektedir. Ch'u-luo Kağan, Çin elçisine teşekkürünü bildirerek geri göndermişti. Ancak Sui Sülalesi İmparatoru buna çok kızmıştı. İmparator'un Batı bölgesi danışmanı Pei Chü'nün 裴矩 Ch'u-luo 處羅 Kağan ile She-kui 射匱 Kağan'ın arasını bozma siyaseti neticesinde, She-kui Kağan, Ch'u-luo Kağan'a saldırmış ve Ch'u-luo Kağan yenilerek birkaç bin atlı askerle doğuya doğru kaçmıştır. Ch'u-luo kaçarken yolda yine talana uğramış ve yine kaçarak Kao-ch'ang'ın doğusundaki Shih-luo-man Dağı'na 時羅漫山 sığınmıştır. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya bu gelişmeleri Sui Sülalesi imparatoruna iletmış ve Sui Sülalesi de ondan Ch'u-luo Kağan'ın Çinli annesi Hsiang'ın 向氏 Çin'e gelmesini sağlamasını istemişti. Çin'e gelen Hsiang'dan Sui Sülalesi, oğlu Ch'u-luo Kağan'ı da Çin'e getirmesini istemişti. Böylece Ch'u-luo Kağan Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya ile birlikte Sui Sülalesine gelmişti (《隋書》卷 84 西突厥傳, 1973:1877).

¹⁰³ 《隋書》卷 83 高昌傳, 1973:1847; 《資治通鑑》卷 181 大業八年三月, 1956:5658.

başarılı hizmetinden dolayı unvan vermiş ve 612 yılının on birinci ayında imparatorun ailesinden olan Prenses Hua-jong 華容公主 ile evlendirmiştir¹⁰⁴. Sui Sülalesinin yakın ilgisinin nedeni, batıya giden yolun stratejik noktasında bulunan Kao-ch'ang'ı kendi kontrolü altına almak istemesiydi.¹⁰⁵ Ancak hükümdar Ch'ü Po-ya, Batı Gök Türk Devleti ile olan ilişkilerini de sürdürmeye devam etmişti.¹⁰⁶ Takriben bu dönemde Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya ile oğlu Ch'ü Wen-t'ai 魏文泰 ülkesine dönmüştü.¹⁰⁷

Ch'ü Po-ya, Çin'deki hayatında Çinlilerin kıyafet ve yaşam tarzlarından etkilenmiş olmalı ki, ülkesine döndükten sonra kıyafet reformu yapmaya çalışmıştı. Sui Sülalesi imparatoru bu haberi duyunca kendisini destekleyici bir ferman yayımlayarak kıyafetin yapılışı ile ilgili örnekleri de göndermişti. Ancak bu kıyafet reformu başarısız olmuştu. Başarısızlığın nedeni ise Ch'ü Po-ya'nın uzun süredir T'ieh-lelere 鐵勒 bağlı olması ve T'ieh-lelerin olumsuz tepkisinden korkmasıdır.¹⁰⁸

614-619 yılları arasında hükümdar Ch'ü Po-ya'nın hiçbir faaliyeti gözükmemektedir. Araştırmacılar bu tarihlerde Kao-ch'ang Devleti'nde bir siyasi darbe olduğunu tespit etmiş ve Ch'ü Po-ya'nın iktidardan uzaklaştırılarak sürgüne gönderildiğini ortaya koymuşlardır.¹⁰⁹ Wu Chen'in 吳震 araştırmasına göre, iktidarı kaybeden Ch'ü Po-ya, ailesiyle Batı Gök Türklere kaçmıştı. 619 yılında Batı Gök Türklerin desteğiyle general Chang Hsiong 張雄, Kao-ch'ang'ı ele geçirmiş ve hükümdar Ch'ü Po-ya'yı yeniden iktidara getirmişti.¹¹⁰ Darbecilerin bastırılması sırasında hükümdar Ch'ü Po-ya'nın oğlu Ch'ü Wen-t'ai'nin 魏文泰 büyük katkısı olmuştu.¹¹¹ Ancak darbecinin kim olduğu

¹⁰⁴ 《隋書》卷4 煬帝紀, 1973:83; 《隋書》卷83 高昌傳, 1973:1847; 《北史》卷97 高昌傳, 1974:3215; Li Chi-fu 李吉甫, 《元和郡縣圖志》, 卷40, 1995:1031.

¹⁰⁵ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:369.

¹⁰⁶ Ch'ü Po-ya'nın kızı, Batı Gök Türk Yabgu Kağan'ın (617-628) oğlu olan Tuharistan'dan sorumlu Tradu Şad 咄度設 ile evlenmişti. Bakınız 《大慈恩寺三藏法師傳》卷2, *Tripitka*, cilt 50, sayfa 228a.

¹⁰⁷ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:420.

¹⁰⁸ 《隋書》卷83 高昌傳, 1973:1848. Ch'ü Po-ya'nın kıyafet ve yaşam tarzı ile ilgili reformunun başarısız olmasının T'ieh-lelerin baskısına bağlanması pek şüphelidir. Bu durum büyük ihtimalle Gök Türklerin baskısından kaynaklanıyordu. Üstelik ahalinin bu tür köklü değişime hazır olup olmadığı da şüphelidir. Ch'ü Po-ya'nın bu reformu Çin'e özenmesinin ya da Çin'e hoş görünmek istemesinin bir sonucu olabilir.

¹⁰⁹ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:347.

¹¹⁰ 吳震, “魏氏高昌國史索引-從張雄夫婦墓誌談起”, 1981:41-43.

¹¹¹ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:390-394.

hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlere göre darbeciler Kao-ch'ang hükümdar ailesi dışındaki önemli yetkili kişiler, Kao-ch'ang hükümdar ailesinden kimseler ve Hükümdar Ch'ü Po-ya'ya karşı çıkan Çin yanlısı kimselerdir.¹¹² Ch'ü Po-ya tekrar iktidara geldikten sonra, 620 yılının üçüncü ayının onuncu gününde 618 yılında kurulan T'ang Sülalesine ilk defa “haraç” göndermişti.¹¹³ Bu tarihten sonra kaynaklarda Ch'ü Po-ya'nın siyasi faaliyetleri pek gözükmemekte, fakat daha çok henüz hükümdar olmayan Prens Ch'ü Wen-t'ai'nin 魏文泰 devlet işleriyle meşgul olduğu görünmektedir.

Hükümdar Ch'ü Po-ya, 623 yılında ölünce yerine oğlu Ch'ü Wen-t'ai 624 yılında Kao-ch'ang hükümdarı olmuştu. Ch'ü Wen-t'ai, babasının ölüm haberini T'ang Sülalesine bildirmek için 623 yılında elçi göndermiş ve T'ang Sülalesi bu haberi aynı yılın dokuzuncu ayının 22-23. gününde almıştı.¹¹⁴ 624 yılının altıncı ayında Kao-ch'ang Devleti T'ang Sülalesine Fu-lin 拂菻¹¹⁵ köpeğini hediye etmişti.¹¹⁶ 627 yılının üçüncü ayında Ch'ü Wen-t'ai, T'ang Sülalesinin yeni imparatorunun tahta çıkmasını kutlamak için “tilki kürkü” 狐裘 hediye etmişti.¹¹⁷ 629 yılının ikinci ayında Ch'ü Wen-t'ai, T'ang Sülalesine tekrar elçi göndermişti.¹¹⁸ Aynı yılın on birinci ayının dokuzuncu gününde bir elçi daha gönderdi.¹¹⁹ 630 yılının on ikinci ayının yirmi dördüncü gününden 631 yılının birinci ayının on dördüncü gününe kadar Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai, eşi ile birlikte T'ang Sülalesini ziyaret etmişti.¹²⁰ 630 yılında T'ang Sülalesi, Gök Türk Devleti'ni yok ettikten sonra Orta Asya'ya yönelme planını oluşturmakta ve bölgeyi işgal etmenin siyasi ortamını hazırlamaktaydı. Kao-ch'ang hükümdar Ch'ü Wen-t'ai'nin T'ang Sülalesini ziyaret ederken birçok Orta Asya ülkesinin liderleri ve devlet erkânı da T'ang Sülalesini ziyaret etmekteydi. T'ang Sülalesi henüz savaştan yeni çıkmış ve ağır külfetlerle karşı karşıya kalmış olmasına rağmen, Orta Asya'dan gelenleri görkemli bir tören düzenleyerek karşılamış ve bu şekilde kendisinin kudretli bir ülke olduğunu

¹¹²王素,《高昌史稿-統治編》,1998:380.

¹¹³《舊唐書》卷1高祖紀,1975:10.

¹¹⁴《資治通鑑》卷190,1956:5972.

¹¹⁵ T'ang Sülalesi döneminde Fu-lin 拂菻, genellikle Bizans Devletini göstermektedir. Çince Fu-lin, Rum, From, ya da Türkçe Pürm adlarından gelmektedir. İlgili araştırmalar için bakınız: Paul Pelliot, “Sur l'original de nom fou-lin”, *Journal Asiatique*, ser. 11, vol 3 (1914), pp. 497-500.

¹¹⁶《舊唐書》卷198高昌傳,1975:5294.

¹¹⁷《舊唐書》卷198高昌傳,1975:5294.

¹¹⁸《冊府元龜》卷970外臣部朝貢第三,1994:11400.

¹¹⁹《舊唐書》卷2太宗上貞觀三年,1975:37.

¹²⁰《舊唐書》卷3太宗下,1975:41;《資治通鑑》卷193,1956:6086.

göstermeye çalışmıştı.¹²¹ 632 yılının yedinci ayında Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai ve Batı Gök Türk Yabgu Kağan, 630 yılında T'ang Sülalesinin himayesi altına girmiş olan Yi-wu (Ertürk) ülkesine saldırdı. Bunun üzerine T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung, mektup göndererek Ch'ü Wen-t'ai'yi uyarıyordu. Ch'ü Wen-t'ai ise 633 yılının yedinci ayında askerî komutanı Ch'ü Yong'u 麴雍 T'ang Sülalesine göndererek özür diledi.¹²² 634 yılının sonunda Kao-ch'ang Devleti “haraç” yollamak üzere T'ang Sülalesine elçi göndermişti.¹²³ En son 639 yılında Kao-ch'ang Devleti tekrar T'ang Sülalesine elçi göndermişti.¹²⁴ Ancak T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung, 634-639 yılları arasında “haraç” göndermeyen Kao-ch'ang'ı, vassal bir ülkenin görevlerini yerine getiremediğini iddia ederek ve pek çok Orta Asya ülkesi elçilerinin T'ang Sülalesini ziyaret ettiği sırada sadece Ch'ü Wen-t'ai'nin gelmediğini ifade ederek Kao-ch'ang'a gönderdiği elçisi vasıtasıyla tehdit etmişti. T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung, Kao-ch'ang hükümdarının diğer vassal ülkeler gibi görevlerini yerine getirmediği takdirde gelecek sene (640) saldırıya uğrayacağını¹²⁵ ve bu nedenle Kao-ch'ang hükümdarının bu konuyu iyi düşünmesi gerektiğini belirtmişti.¹²⁶ Yine bu yılda Ch'ü Wen-t'ai, Batı Gök Türklerle birlikte Yen-ch'i 焉耆 Devleti'ne saldırı düzenlemiş ve bu ülkeyi talan etmişti. T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung adam göndererek Ch'ü Wen-t'ai'nin kendi suçunu kabul etmesini istemişti.¹²⁷ Aynı zamanda Ch'ü Wen-t'ai'yi T'ang Sülalesi sarayına çağırmişti. Ancak Ch'ü Wen-t'ai kendisinin hasta olduğunu söyleyerek bu çağırışı reddetmişti.¹²⁸ Kao-ch'ang Devleti ile T'ang Sülalesi arasında karşılıklı yoğun elçiler gidip geliyorsa da,¹²⁹ ikili ilişkiler gergin bir döneme girmişti. Zira T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung, Kao-ch'ang Devleti'ni ortadan kaldırmaya karar vermişti.

¹²¹ 《資治通鑑》卷 193, 1956: 6086.

¹²² 《舊唐書》卷 198 高昌傳, 1975:5294.

¹²³ 《舊唐書》卷太宗下貞觀八年, 1975:44.

¹²⁴ 《舊唐書》卷太宗下貞觀十三年, 1975:51.

¹²⁵ 《舊唐書》卷 198 高昌傳, 1975:5295.

¹²⁶ 《新唐書》卷 221 上高昌傳, 1975:6221.

¹²⁷ 《資治通鑑》卷 195, 1956:6146.

¹²⁸ 《舊唐書》卷 198 高昌傳, 1975:5295.

¹²⁹ 王素, 《高昌史稿-交通編》, 1998:430-431.

Wang Su'nun hazırladığı Kao-ch'ang hükümdarlar şeceresi¹³⁰

Hükümdar Şeceresi	Hükümdar Adı	Hükümdar ile İlişkisi	Saltanat Devrinin Adları	Tahtta Oturma Tarihleri	Taht Yılı
1	Ch'ü Chia 麴嘉		承平 Ch'eng-p'ing 義熙 Yi-hsi	502-509 ? 510-525 ?	24
2	Ch'ü Kuang 麴光	Baba-oğul	甘露 Kan-lu	526-530?	5
2	Ch'ü Chien 麴堅	Kardeş	章和 Chang-he	531-548	18
3	Ch'ü Hsüan-hsi 麴玄喜	Baba-oğul	永平 Yong-p'ing	549-550	2
4	Ch'ü ?? 麴□□	Baba-oğul	和平 He-p'ing	551-554	4
5	Ch'ü Pao-mao 麴寶茂	Baba-oğul	建昌 Chian-ch'ang	555-560	6
6	Ch'ü Kan-ku 麴乾固	Baba-oğul	延昌 Yen-ch'ang	561-601	41
7	Ch'ü Po-ya 麴伯雅	Baba-oğul	延和 Yen-he	602-613	12
	Fetret Devri	? ?	義和 Yi-he	614-619	6
7	Ch'ü Po-ya 麴伯雅		重光 Ch'ung-kuang	620-623	4
8	Ch'ü Wen-t'ai 麴文泰	Baba-oğul	延壽 Yen-shou	624-640	17
9	Ch'ü Chih-sheng 麴智盛	Baba-oğul		640	

Kao-ch'ang Devleti'nin Yıkılışı

Ch'ü Wen-t'ai 麴文泰 iktidarının (624-640) başlangıç döneminde, doğuda Çin tarihinin en kudretli devleti T'ang Sülalesi, batısında en güçlü Yabgu Kağan'ın yönettiği Batı Gök Türk Devleti, kuzeyinde ise son parlak dönemini yaşamakta olan Doğu Gök Türk Devleti bulunmaktaydı. Kao-ch'ang Devleti kendi bölgesinde büyük güç olmasına rağmen,¹³¹ hükümdar Ch'ü Wen-

¹³⁰王素,《高昌史稿-統治編》,1998:358.

¹³¹ Kao-ch'ang Devleti'nin yayıldığı alan Chou Sülalesi (557-581) döneminden önce doğu-batı ekseninde 200 li ve kuzey-güneyi ise 300 li uzunluğundaydı (《北史》卷 97 高昌傳, 1974:3212). Bu dönemden sonra

t'ai, söz konusu üç büyük gücün arasında bir denge politikası izlemeye mecbur kalmıştı. Ancak T'ang Sülalesinin stratejik girişiminin sonucunda Doğu Gök Türkler 630 yılında yıkılmış ve 628 yılında Yabgu Kağan'ın ölümüyle Batı Gök Türkler'de iç siyasi çekişmelerin başlamasıyla bu üç önemli gücün oluşturduğu üçgen dengesinin iki ayağı çökmüştür. Doğu Gök Türk Devleti yıkıldıktan sonra, T'ang Sülalesi Gök Türklerin bütün boylarını T'ang Sülalesinin kontrol ettiği kuzey bölgesinde ayrı ayrı yerlere yerleştirmişti. Bu uygulamadan sonra T'ang Sülalesi Orta Asya'ya girmeye başlamıştır. Nihayet 640 yılında Kao-ch'ang Devletini yok etmiş ve 661 yılında T'ang Sülalesi Orta Asya bölgesine hâkim olmuştur.

Ch'ü Wen-t'ai'nin iktidar sürecinde T'ang Sülalesi ile on defa temasta bulunmuş ve sekiz defa elçi göndermiş, bir defa bizzat kendisi T'ang Sülalesini ziyaret etmiş ve bir defa da genç çocukları eğitim görmeleri için T'ang Sülalesine göndermiştir. Ancak Ch'ü Wen-t'ai'nin T'ang Sülalesi politikası daha çok inişli-çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Örneğin yılda bir "haraç" göndermesi gerekirken 631-632'de iki yıl içinde ve 635-638'de dört yıl içinde hiç elçi göndermemiştir.¹³² Bu da ikili ilişkilerinin normal olmadığını göstermektedir.

Shimazaki Akira'ya 嶋崎昌 göre T'ang Sülalesinin Kao-ch'ang Devleti'ni yok etmesinin siyasi arka planı şöyledir: Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai ile Batı Gök Türk Yi-p'i Tuo-lu 乙毗咄陸 Kağan (yani Yü-ku Şad 欲谷設) iş birliği içindeydi ve T'ang Sülalesinin desteklediği Batı Gök Türk Hsi-li-shih 唃利失 Kağan ve Yen-ch'i 焉耆 (Karaşehir) ülkesiyle düşmandı. T'ang Sülalesinin Kao-ch'ang'a saldırısını tetikleyen olay ise şöyledir: Kao-ch'ang Devleti'nin Çin'e giden Soğut tüccarlarının yolunu kesmesi, Kao-ch'ang'ın Yi-wu'ya (Ertürk) saldırmaya teşebbüs etmesi ve Yen-ch'i 焉耆 ülkesini talan etmesi T'ang Sülalesinin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.¹³³ Wang Huan'a göre Kao-ch'ang Devleti'nin, T'ang Sülalesi için bir dosttan, düşmana dönüşmesi sürecinde, 1. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai'nin doğu-batı ticaret yolunu kontrol altına alması; 2. Kao-ch'ang

doğu-batı ekseninde 300 li ve kuzey-güneyi ise 500 li genişlemişti (《隋書》卷 83 高昌傳, 1973:1846). T'ang Sülalesi (618-906) döneminde 500 li genişleyerek 800 li uzunluğa uzamıştı (《新唐書》卷 22 上高昌傳, 1975:6220). Diğer T'ang Sülalesi dönemine ait belgelere göre, bu ülkenin doğu-batı uzunluğu 895 li, güney-kuzey genişliği 486 li idi (李吉甫, 《元和郡縣圖志》卷 40, 1995:1031). Dolayısıyla VII. yüzyılda Kao-ch'ang Devleti'nin doğusu Kumul'a, batısı ise Karaşehir'e kadar ulaşmıştır.

¹³²王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:398.

¹³³王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:395.

Devleti'nin, T'ang Sülalesinin saldırısına karşı stratejik savunma avantajına güvenmesi; 3. Ch'ü Wen-t'ai, Batı Gök Türk Yi-p'i Tuo-lu 乙毗咄陸 Kağan ile iş birliği yaparak küstah bir tavır sergilemesi gibi sebepler etkili olmuştur.¹³⁴ Li Fang 李方 da benzer görüşleri öne sürmektedir: 1. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai, Batı Gök Türk Yi-p'i Tuo-lu Kağan ile iş birliği yaparak karşılıklı ilişki içindeydi; 2. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai, kendisinin stratejik savunma üstünlüğüne fazla güvenmekteydi; 3. Ch'ü Wen-t'ai, T'ang Sülalesinin gücünü doğru hesaplayamamaktaydı.¹³⁵ Bu görüşler, T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung'un Kao-ch'ang hükümdarına karşı savaş ilan ettiği fermana dayandırılmaktadır.¹³⁶ Diğer bir önemli sebep ise, Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai'nin, ülkesini T'ang Sülalesi ile eşit statüye getirme gayretleridir.¹³⁷ Wang Su da Kao-ch'ang Devleti ile T'ang Sülalesi arasındaki gergin ilişkilerin sebepleri olarak şunları sıralamaktadır: 1. Kao-ch'ang Devleti, T'ang Sülalesinin yurt dışına kaçan Çinlileri iade etmemekte ısrar etmesi. 2. Orta Asya'dan Çin'e giden tüccar ve elçileri alıkoyması. 3. T'ang Sülalesinin himayesi altındaki Yi-wu'ya (Ertürk) yönelik saldırı planları yapması. 4. Yen-ch'i (Karaşehir) Devleti'ni talan etmesi. Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai'nin T'ang Sülalesine karşı koymasının bazı önemli nedenleri vardır: 1. Ch'ü Wen-t'ai'nin düşüncesine göre, Kao-ch'ang Devleti bağımsız bir ülkedir ve T'ang Sülalesine bağlı olmadan hâkimiyetini sürdürebilme hakkı vardır; 2. Ch'ü Wen-t'ai'ye göre, T'ang Sülalesi, Sui Sülalesi kadar kudretli olmadığı gibi uzak bölgelere sefer yapabilecek kapasiteye de sahip değildir; 3. T'ang Sülalesi birçok coğrafi engelleri aşarak Kao-ch'ang Devleti'ni zapt edemez; 4. Ch'ü Wen-t'ai, Batı Gök Türklerle olan ittifak ilişkilerine fazlasıyla güvenmektedir. Yani Ch'ü Wen-t'ai Kao-ch'ang Devleti'nin, T'ang Sülalesine karşı koyabileceği kanaatindeydi.¹³⁸

T'ang Sülalesinin Kao-ch'ang Devleti'ne saldırmasının çeşitli nedenleri olmasına rağmen, T'ang Sülalesinin Orta Asya'ya hâkim olma stratejisi ve bu stratejisini engelleyen Kao-ch'ang Devleti'nin ortadan kaldırılması bunların başta geleniydi.

¹³⁴ 王讓, “唐太宗平定高昌的歷史意義”, 《歷史研究》1979年第4期, 67-68頁; 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:395.

¹³⁵ 李方, “唐滅高昌的意義”, 《文史知識》1995年第1期, 19-20頁; 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:395.

¹³⁶ “討高昌王麴文泰詔”, 《唐大詔令集》, 1992:643.

¹³⁷ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:396, 402-410.

¹³⁸ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:411-421; 王讓, 1979:66-67頁.

639 yılının on ikinci ayında T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tsung, bir fermanla Kao-ch'ang'a karşı savaş açılmasına karar vermiştir.¹³⁹ Baş komutan Hou Chün-chi'nin 侯君集 önderliğinde, üç komutanlıktan oluşan T'ang Sülalesi ordusu muazzam bir güçle Kao-ch'ang'a saldırmıştır.¹⁴⁰ Saldırı başlamadan hemen önce Kao-ch'ang Hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai hastalanarak ölmüştür, oğlu Ch'ü Chih-sheng 麴智盛 yerine geçmiştir. T'ang Sülalesi ordusu, başkentine saldırırken Hükümdar Ch'ü Chih-sheng teslim olmuştur. Ardından Çin ordusu ülkenin yirmi iki şehrini de zapt etmiş ve 640 yılının sekizinci ayında Kao-ch'ang Devleti yıkılmıştır.¹⁴¹ Kao-ch'ang Devleti düştüğünde ülkede 8046 aile, 37.738 kişi bulunduğu yazılmaktadır.¹⁴² T'ang Sülalesi, Kao-ch'ang Devleti'nin adını Hsi-chou olarak değiştirip siyasi idare altına almış ve vilayet ile nahiye sistemini uygulamıştır.¹⁴³

751 yılında meydana gelen Talas Savaşı'ndan sonra, T'ang Sülalesinin bölgedeki siyasi ve ekonomik etkisi zayıflamaya başlamıştır. An Lu-shan ve Shih Ssu-ming İsyanı (755-762) sonrası T'ang Sülalesi Orta Asya bölgesindeki

¹³⁹ 《新唐書》卷3太宗紀, 1975:50. Fermanın ilan tarihi Çin kaynaklarında farklı kaydedilmektedir. Bazı kaynaklara göre aynı yılın on ikinci ayının dördüncü günü (壬申) (《資治通鑑》卷195貞觀十二年, 1956:6150), bazı kaynaklara göre ise dokuzuncu gününde (丁丑) (《舊唐書》卷3太宗下, 1975:50) ferman ilan etmiş. On ikinci ayının 4. günü ferman ilan günü ve 9. günü ise ordunun sefere çıkış günü olabilir.

¹⁴⁰ T'ang Sülalesi ordusunun sayısı hakkında 140 bin, 150 bin, 300 bin ve 400 bin gibi rakamlar verilmektedir. 140 bin sayısı az, 400 bin ise oldukça fazladır. Fakat hangi rakamın doğru olduğu bilinmemektedir. Bu konuda bakınız 王素,《高昌史稿-統治編》, 1998:427-428.

¹⁴¹ Kao-ch'ang Devleti'nin yıkılışı tarihi hakkında farklı kayıtlar vardır: *Tzu Chih T'ung Chien* (《資治通鑑》卷195, 1956:6155) ile *Yeni T'ang Sülalesi Tarihi* (《新唐書》卷2太宗紀, 1975:40) adlı eserde aynı yılın sekizinci ayının 8. günü (癸酉) olduğu yazılır iken, *T'ang Hui-yao* aynı yılın sekizinci ayının 10. günü (《唐會要》卷95高昌傳, 1936:1701), *Eski T'ang Sülalesi Tarihi* ise aynı yılın sekizinci ayının 28. günü (癸巳) (《舊唐書》卷3太宗下, 1975:51) olarak kaydetmektedir. Wang Su'ya göre, aynı yılın sekizinci ayının 8. günü doğru olabilir (王素,《高昌史稿-統治編》, 1998:435).

¹⁴² 《唐會要》卷95高昌傳, 1936:1702. Çin kaynaklarında bölge nüfusu hakkında çelişkili bilgiler verilmektedir, bu nedenle bazı araştırmacılar, kaynakların verdiği nüfusa dair rakamların sadece T'ang Sülalesi ordusuna teslim olanların sayısı olduğunu ileri sürerek, asıl nüfusun 40 bin ile 50 bin arasında olması gerektiği kanaatindedir (宋曉梅, 2003:18); Bazı araştırmacılar ise Kao-ch'ang Devleti düşmeden önce 20 bin aile ve 50-60 bin nüfusu olduğunu belirtmektedir. Bu konuda bakınız 杜斗城、郑炳林,“高昌王国的民族与人口结构”, 1992:129. Bazı araştırmacılar, T'ang Sülalesi idaresi altındaki Kao-ch'ang Devleti halkının yaşının eskisine göre 4,79 sene azaldığını belirtmektedir. Bu durumun sebebi ise ekonomik şartların ağırlığı ve savaşın yoğunluğudur. Bakınız 裴成国, <试论 6-8 世纪吐鲁番地区人口平均年龄>, 2005:19-24.

¹⁴³ 《舊唐書》卷198, 1975:5239; 《新唐書》卷221A, 1975:6220; 《通典》卷191邊防七, 1935:1030C-1031A; 《唐會要》卷95高昌傳, 1936:1701-1702; 李吉甫,《元和郡縣圖志》, 卷40, 1995:1031.

kuvvetlerini geri çekmiştir. Bunun neticesinde Kao-ch'ang bölgesi, Tibet, Uygur ve T'ang Sülalesi arasında bir mücadele alanına dönüşmüştür.¹⁴⁴ 840 yılında Orhun Uygur devleti yıkıldıktan sonra bir grup Uygur, Kao-ch'ang bölgesine taşınmaya başlamıştır. 866 yılında Uygur lideri P'u-ku Chün 僕固俊, Tibet'in bölgedeki hâkimiyetine son vererek Hsi-chou 西州 (Kao-ch'ang), Pei-t'ing 北庭 (Beş Balık), Lun-t'ai 輪臺 (Bugur) ve Ch'ing-tian 清模 gibi bölgelere sahip olmuştur.¹⁴⁵ Bu tarihten sonra Kao-ch'ang bölgesi Uygurlaşmaya başlamıştır.

Kao-ch'ang Şehri ile Qoco Şehri Problemi

Kao-ch'ang adı ilk defa tarih kaynaklarında bir küçük kale olarak zikredilmişti. IV. yüzyıldan itibaren de bir kaleden şehire dönüşmeye başlamıştı.¹⁴⁶ 450 yılında Hun kökenli Chü-ch'ü An-chou'nun 沮渠安周 siyasi merkezini Kao-ch'ang şehrinde kurmasıyla Kao-ch'ang adı hem ülkenin hem de başkentini adı olmuştu. Daha sonra, Ch'ü Chia 麴嘉 tarafından kurulan Kao-ch'ang Devleti (502-640) de başkentini Kao-ch'ang şehrinde tesis etmişti. 640 yılında Kao-ch'ang bölgesi T'ang Sülalesinin bir vilayetine dönüşerek Hsi-chou adını almış olmasına rağmen zaman zaman Kao-ch'ang şehri bu vilayetin idari merkezi olmuştu. Uygurların bölgeye yerleşmesi ile Kao-ch'ang şehri Uygur Devleti'nin başkenti olmuştu. Liao Sülalesi dönemine (907-1121) ait kayıtlarda Uygur Devleti Kao-ch'ang Devleti¹⁴⁷ ya da He-chou Uygur 和州回鶻 Devleti isimleriyle kaydedilmektedir.¹⁴⁸ Chin Sülalesi döneminde (1115-1234) yine He-chou Uygur 和州回鶻 Devleti olarak bilinmekteydi.¹⁴⁹ Sung Sülalesi döneminde (960-1279) Kao-ch'ang Devleti'ne Uygur Devleti de denmektedir.¹⁵⁰ Kubilay'ın Yuan Sülalesi döneminde (1271-1368) bölgeye Huo-chou 火州,¹⁵¹ Ha-la Huo-che 哈刺火者,¹⁵² Ha-la Huo-chou 哈刺火州,¹⁵³

¹⁴⁴ 薛宗正, “吐蕃、回鶻、葛逻禄的多边关系考述: 关于唐安史乱后的西域角逐”, 2001:7-20.

¹⁴⁵ 《舊唐書》卷 19, 1975:660; 《新唐書》卷 216B, 1975:6108; 《新唐書》卷 217, 1975:6133; 《資治通鑑》卷 250, 1956:8113.

¹⁴⁶ 王素, 《高昌史稿-統治編》, 1998:101.

¹⁴⁷ 《遼史》, 卷 46, 1974:758; 《遼史》, 卷 70, 1974:1164.

¹⁴⁸ 《遼史》, 卷 27, 1974:326.

¹⁴⁹ 《金史》, 卷 3, 1975:63.

¹⁵⁰ 《宋史》, 卷 490, 1977:14109.

¹⁵¹ 《元史》, 卷 122, 1976:3000.

Ha-la Huo-chou 哈刺霍州,¹⁵⁴ He-la He-chou 合刺禾州¹⁵⁵ ve He-la He-chou 合刺和州¹⁵⁶ gibi çok farklı Çince isimler verilmiştir. Ming Sülalesi döneminde (1368-1661) Huo-chou 火州 ve Ha-la 哈刺 (kara) denmektedir.¹⁵⁷ Mançu döneminde (1636-1911) ise Ha-la Huo-chou adı da geçmektedir.¹⁵⁸

Mançu dönemine ait kayıtlara göre, Karahoca şehri, T'ang Sülalesinin Chiao-he vilayetinin 交河郡 idari merkezi olan Kao-ch'ang nahiyesi 高昌县 idi. Bu şehir terkedilmişti ve halkı başka bir kente taşınmıştı.¹⁵⁹ Yani Kao-ch'ang Devleti'nin başkenti, T'ang Sülalesinin bölgede tesis ettiği Kao-ch'ang nahiyesi olup bugünkü Karahoca şehridir.¹⁶⁰ Paul Pelliot da bu görüş üzerinde durarak 640 yılında T'ang Sülalesi tarafından zapt edilen Kao-ch'ang Devleti'nin başkenti olan ve 981 yılında Wang Yen-te'nin ziyaret ettiği Kao-ch'ang şehrinin, bugünkü Qara-khodjo (Qara-khodja/Karahoca) harabesi olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶¹ Paul Pelliot, *Liao Sülâlesi Tarihi*'nde 913 yılında geçen He-chou Uyгур 和州回鶻 Devleti ile *Chin Sülâlesi Tarihi*'nde 1130 yılında geçen He-chou 和州 Devleti'nin aynı olduğunu tespit ederek,¹⁶² He-chou adının aslında Türkçe metinlerde yer alan Qoco (Qoca) adından geldiğini ortaya koymaktadır. Türkçe metinde yer alan Qoco (Qoca) ise Çince Kao-ch'ang adından gelmektedir.¹⁶³ Aslında Yüan Sülalesi dönemindeki edebiyatçı Ou-yang Hsüan 歐陽玄, Kao-ch'ang Uyğur Devleti'nin soylularından Ch'i ailesinin 契氏 seçercesini yazarken bu durumu ortaya koymuştu.¹⁶⁴ Ancak Paul Pelliot, Kao-ch'ang adının daha sonra neden hem khodjo (Qoco/Qoca) hem de Qara-khodjo (Kara Qoco/Qoca) olarak iki farklı şekilde anıldığı hakkında bilgi vermemiştir.

¹⁵² 《元史》，卷, 63, 1976:1569.

¹⁵³ 《元史》，卷, 34, 1976:755.

¹⁵⁴ 《元史》，卷, 128, 1976:3124.

¹⁵⁵ 《元史》，卷, 13, 1976:280.

¹⁵⁶ 《元史》，卷, 14, 1976:292.

¹⁵⁷ 《明史》，卷, 329, 1974:8528.

¹⁵⁸ 《清史稿》，卷, 296, 1977:10373.

¹⁵⁹ 《嘉慶重修一統志》，卷 522, 1986:26117.

¹⁶⁰ 《嘉慶重修一統志》，卷 522, 1986:26127.

¹⁶¹ Pelliot, 1912:579.

¹⁶² Pelliot, 1912:579-580.

¹⁶³ Pelliot, 1912:580-581.

¹⁶⁴ 歐陽玄, "高昌契氏家傳", 《圭齋文集》(四部叢刊)卷 11, 頁 3 上.

Kaşgarlı Mahmud, Kao-ch'ang şehrinin Koco veya Kocu olarak adlandırıldığına ve aynı zamanda bütün bölgenin adı olduğuna dair bilgiler vermektedir.¹⁶⁵ Burada Qara-Koco gibi bir ifade geçmemektedir. Keza 913 ve 1130 yılına ait Çin kaynaklarında da sadece “He-chou” 和州, yani Khodjo, Khodja, Qoco ve Qoca olarak geçmektedir. Qara-khodjo (Kara Qoco/Qoca) adına Mongolların Yüan Sülalesi döneminde (1271-1368) Ha-la Huo-che 哈刺火者, Ha-la Huo-chou 哈刺火州, Ha-la Huo-chou 哈刺霍州, He-la He-chou 合刺禾州 ve He-la He-chou 合刺和州 olarak rastlanmaktadır. Dolayısıyla Khodjo (Qoco/Qoca) ile Qara-khodjo (Kara Qoco/Qoca) ayrımı Yüan Sülalesi döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. *Ming Sülalesi Tarihi*'ne göre, Yüan Sülalesi dönemindeki Hou-chou 火州 ya da Ha-la Hou-chou, 哈刺火州 şehri, 10 küsurlü genişliğinde olup burada bulunan ibadethanelerin sayısı hanelerin sayısından daha fazlaydı. Şehrin doğusunda terkedilmiş bir şehir vardı ve burası Kao-ch'ang Devleti'nin başkentiydi.¹⁶⁶ Bu verilerin ışığında eski Kao-ch'ang şehri ya Qoco veyahut da Kara Qoco şehirlerinden birisi ile aynı yerde olmalıdır. Kao-ch'ang şehri ile Qoco şehrinin aynı yerde bulunduğu kabul edilirse, Kara Qoco şehri harabeye dönüşmüş olan eski Kao-ch'ang şehrinin (Qoco şehri) batısında olmalıdır. Bu bağlamda tarihteki Kao-ch'ang şehri bugünkü Karahoca şehri olmayabilir.

¹⁶⁵ Atalay, III, 1992:219; Gabin, 1988:281.

¹⁶⁶ 《明史》卷 329, 火州傳, 1974:8528.

Kaynakça

Resmi Kaynaklar:

- Chang T'ing-yü 張廷玉, *Ming-shih* 明史 (Ming Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 19 cilt. 1976.
- Chao Er-sun 趙爾巽, *Ch'ing Shih-kao* 清史稿 (Ch'ing Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chu, 48 cilt. 1977.
- Ch'en shou 陳壽, *San Kuo Chih* 三國志 (Üç Sülale Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 5 cilt. 1959.
- Fang Hsüan-lin 房玄齡, *Chin-Shu* 晉書 (Chin Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 10 cilt. 1974.
- Fen Ye 範曄, *Hou Han-shu* 後漢書 (Sonraki Han Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 12 cilt. 1965.
- Hsiao Tzu-hsian 蕭子顯, *Nan Ch'i Shu* 南齊書 (Güney Ch'i Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 3 cilt. 1972.
- Hsueh Chen-chü 薛居正, *Chiu Wu Tai Shih* 舊五代史 (Eski Beş Sülale Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 6 cilt. 1976.
- K'e Shou-min, *Hsin Yüan-Shih* 新元史 (Yeni Yüan Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü. 1976.
- Li Pai-yao 李百藥, *Pei Ch'i Shu* 北齊書 (Kuzey Ch'i Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 2 cilt. 1972.
- Li Yan shou 李延壽, *Pei-shih* 北史 (Kuzey Sülaleler Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 10 cilt. 1974.
- Li Yan shou 李延壽, *Nan-shih* 南史 (Güney Sülaleler Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1956.
- Lin-Hu Te-fen 令狐德棻, *Chou-shu* 周書 (Chou Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 3. Cilt. 1971.
- Lin-Hu Te-fen 令狐德棻, *Liang-shu* 梁書 (Liang Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 3 cilt. 1973.
- Liu Hsün 劉昫, *Chiu T'ang-shu* 舊唐書 (Eski T'ang Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 16 cilt. 1975.
- Ou-yang Hsiu 歐陽修, *Hsin Wu-tai-shih* 新五代史 (Yeni Beş Sülale Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 3 cilt. 1974.
- Ou-yang Hsiu 歐陽修, *Hsin T'ang-shu* 新唐書 (Yeni T'ang Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 20 cilt. 1975.
- Pan Ku 班固, *Han-shu* 漢書 (Han Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 12 cilt. 1962.
- Shen Yüeh 沈約, *Sung-shu* 宋書 (Sung Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 8 cilt. 1974.
- Ssu-ma Ch'ien 司馬遷, *Shih-chi* 史記 Pekin: Chung-hua Shu-chü, 10 cilt. 1975.
- Sung Lian 宋濂, *Yuan-shih* 元史 (Yüan Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 15 cilt. 1976.
- Tokto 脫脫, *Liao-shih* 遼史 (Liao Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 5 cilt. 1974.
- Tokto 脫脫, *Chin-shih* 金史 (Chin Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 8 cilt. 1975.
- Tokto 脫脫, *Sung-shih* 宋史 (Sung Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 40 cilt. 1977.
- Wei Cheng 魏徵, *Sui-shu* 隋書 (Sui Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 6 cilt. 1973.
- Wei Shou 魏收, *Wei-shu* 魏書 (Wei Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 8 cilt. 1974.
- Yao Ssu-lian 姚思廉, *Ch'en-shu* 陳書 (Ch'en Sülalesi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 10 cilt. 1972.

Araştırmalar:

- A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Ch'in-ting Hsi-yü T'ung-wen-chih* 欽定西域同文志, 3 Vol., Tokyo: The Toyo Bunko, 1961.
- Chia Ch'ing Ch'ung Hsiu Yi Tung Chih* 嘉慶重修一統志. Pekin: *Chung-hua Shu-chü*. cilt 33, Xinjiang Coğrafyası Bölümü, 1986.

- Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正, “吐蕃、回鶻、葛邏祿的多邊關係考述: 關於唐安史亂後的西域角逐”(Tibet, Uygur ve Karluklar Arasındaki Çok Taraflı İlişkiler Hakkındaki İncelemeler: T'ang Sülalesi An Lushan ve Shih Ssu-ming İsyanı Sonrası Orta Asya'da Mücadeleler), 《西域研究》, 2001 年第 3 期, 頁 7-20.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt III, 1992.
- Li Chi-fu 李吉甫, *Yüan-He Chün-Hsien T'u-Chih* 元和郡縣圖志 (Yüan-he Devrinin Eyalet-naheyelerinin Coğrafyası). Pekin: Chung-hua Shu-chü 中華書局. 2. baskı, 1995.
- Li Fang 李方, “唐滅高昌的意義”(T'ang Sülalesinin Kao-ch'ang Devletini Yok Etmenin Manası), 《文史知識》, 1995 年第 1 期, 17-23 頁.
- Ma Yung 馬雍, T'u-chueh yü Kao-ch'ang Ch'ü-shih Wang-ch'ao Shi Chien-jiao K'ao 突厥與高昌麴氏王朝始建交考 (Gök Türkler ile Kao-ch'ang Ch'ü Hanedanı Arasında İlk Diploması İlişkileri), 《西域史地文物叢攷》, Pekin: Wen-wu Ch'u-pan-she 文物出版社, 1990:146-153.
- Ou-yang Hsüan 歐陽玄, “高昌侯氏家傳”(Kao-ch'ang Hsieh Ailesinin Şeceresi), 《圭齋文集》(四部叢刊) 卷 11, 頁 3 a-11 a.
- P'ei Ch'eng-guo 裴成國, “試論 6-8 世紀吐魯番地區人口平均年齡”(6-8. Yüzyılda Turfan Bölgesindeki Nüfusun Yaş Ortalaması), 《新疆師範大學學報》(哲學社會科學版), 第 26 卷第 3 期(2005 年 9 月), 頁 19-24.
- Paul Pelliot, “Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tcheou et Qarâ-khoja” *Journal Asiatique*, 10th, Ser., XIX, 1912: 579-580.
- Ssu-ma Kuang 司馬光, *Tzu Chih T'ung Chien* 資治通鑑 (Eski Sülaletlerin Umumi Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 3 cilt, 1956.
- Sung Hsiao-mei 宋曉梅, *Kao-ch'ang Kuo: Kung-yüan Wu chih Ch'i Shih-chi Ssu-ch'ou Chih-lu Shang te Yi-ke Yi-min Hsiao She-hui* 高昌國-西元五至七世紀絲綢之路上的一個移民小社會 (*Kao-ch'ang Devleti: 5-7. yüzyıl Arasında İpek Yolu Üzerinde Bir Küçük Göçmen Toplumu*), Pekin: Chung-kuo She-hui K'e-hsüeh-yüan Ch'u pan-she 中國社會科學出版社, 2003.
- Sung Ming-ch'iu 宋敏求, *T'ang Ta-chao-ling Chi* 《唐大詔令集》(T'ang Sülalesi Fermanlar), 上海: 學林出版社, 1992.
- Tripitaka*, Junjûrô, Takakusu, *Tai Shô Shinshû Daizôkyô* 大正新脩大藏經. Tokyo: Tai shôissaikyô Kankôkai. 大正一切經刊會. 50-51 cilt, 1922-1932.
- Tu Tou-ch'eng ve Chen Ping-lin 杜門城、鄭炳林, “高昌王國的民族與人口結構”(Kao-ch'ang Hanedanında Etnik Gruplar ve Demografik Yapısı), 載胡之德主編, 《蘭州大學絲綢之路研究論文集》, 蘭州: 蘭州大學出版社, 1992
- Tu You 杜佑, *T'ung T'ien* 通典 (Genel Tarih). Shang hai: Shang-wu Yin-shu-kuan, 3 cilt, 1935.
- Tuan Lian-ch'in 段連勤, *Ting-ling, Kao-ch'e yü T'ieh-le* 丁零、高車與鐵勒, Kui-lin: Kuan-hsi Shih-fan Ta-hsüeh Ch'u-pan-she 廣西師範大學出版社, 2006.
- Wang Ch'in-jruo 王欽若, *Ts'e-fu Yüan-kui* 冊府元龜 (TFYK). Pekin: Chung-hua Shu-chu, 12 cilt. 1994.
- Wang Huan 王讓, “唐太宗平定高昌的歷史意義”(T'ang Sülalesi İmparatoru T'ai-tung'un Kao-ch'ang Devleti'ni Zapt Etmesinin Tarihi Manası), 《歷史研究》, 1979 年第 4 期, 67-68 頁
- Wang Su 王素, *Kao-ch'ang Shih-kao: Chiao-t'ung Pian* 高昌史稿-交通編 (Kao-ch'ang Tarih Kaynakları: Dış İlişkiler Bölümü). Pekin: Wen-wu Ch'u pan-she, 2000.
- Wang Su 王素, *Kao-ch'ang Shih-kao: Zheng-chih Pian* 高昌史稿-統治編 (Kao-ch'ang Tarih Kaynakları: Siyasi Yönetim Bölümü). Pekin: Wen-wu Ch'u pan-she, 1998.
- Wu Chen 吳震, “麴氏高昌國史索引-從張雄夫婦墓誌談起”(Ch'ü Hanedanlı Kao-ch'ang Devleti'nin Tarih Araştırmaları: Chang-Hsiung Karıkoca Mezar Taşı Üzerine), 《文物》, 1981 年第 1 期, 41-43.